

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Journal of Geography and Urban Space Development Vol. 13, No.1 (spring 2026) – Serial Number 32

Representation of Religion in Public-Leisure Spaces of the City Case Study: 8 Parks in Mashhad

Ali Yousofi¹

**Professor in social sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran, Corresponding
Author**

Mohammad Mahdi Vaez Mosavi

Master of Social Research at Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

Sogand Sadidi

Master of Social Research at Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

Mahdieh Maadani Melak

**PhD Candidate in Health and Social Health, University of Rehabilitation Sciences and Social
Health**

Received: 13 May 2024

Accepted: 26 September 2024

PP. 68-91

DOI: 10.22067/jgusd.2024.82053.1313
Scientific-Research Article

Abstract

Parks and public gardens as a form of public space and widely used leisure areas, provide a novel space for the representation of religion in the cities of Iran. In this regard, we analyze the religious Icons and elements presented in the parks and public gardens of Mashhad City (a city with the most religious origins) by a qualitative approach. The findings indicate the realization and embodiment of religion in four distinct categories: "Jurisprudence", "Identity", "Worship" and "Ethics"; the last category has the least emphasis and importance in terms of representation. Under the category of "Jurisprudence", there are icons that warn and advise the jurisprudential and Shariah standards in the form of two threatening (hard) and persuasive (soft) tones directed at gender (with emphasis on women's dress code and their particular separated spaces) and pets (with emphasis on banning dog's presence in the park). The "Identity" category refers to Icons that connect two local (Mashhadi-Khorasani) and national identities to religion. In this meaning, religion is realized by emphasizing the images related to Imam Reza's shrine and Islamic luminaries, warriors, and scholars. The "Worship" category realizes the concept of servitude and adoration in two ritualistic and mystical meanings. Finally, "Ethics" represents ethical values with religious references. The representation of these four concepts, types, or categories of religion in the leisure space of Mashhad, can be seen as an example of the presence and influence of political power in the public space, a form of space politics by the current established power.

Keywords: Religious Representation, Public Space, Recreational Space, Urban Parks, Mashhad.

¹. Corresponding author. Email: yousofi@um.ac.ir

Extended abstract

1.Introduction

Public and recreational urban spaces are among the most important arenas for social interaction, cultural reproduction, and the manifestation of dominant social values. Urban parks, due to their extensive use by citizens, play a significant role in everyday life and provide a suitable setting for the representation of cultural and religious symbols and values. As Iran's most important pilgrimage city, Mashhad offers a unique context for examining how religion is represented in public spaces. Given the role of governmental and municipal institutions in shaping urban environments and promoting cultural policies, investigating the manifestation of religion in recreational spaces can contribute to a deeper understanding of the relationship between religion, power, and space. Therefore, this study aimed to identify and analyze religious signs and symbols in Mashhad's public parks and to extract the major themes through which religion is represented in these spaces.

2. Method

This study employed a qualitative research design based on qualitative content analysis. The research focused on religious signs, symbols, and spatial elements present in public parks in Mashhad. Eight prominent parks, including Mellat, Koohsangi, Chehel Bazeh, Emam, Behesht (Golshour), Golha, Kowsar, and Koye Daneshgah, were selected according to their size, popularity, geographical distribution, and level of public use. Data were collected through field observations and photographic documentation during 2022–2023. A total of 82 unique religious signs were identified. Data analysis followed three stages: open coding, axial coding, and selective coding. Religious signs were first described in detail, then categorized according to shared meanings and themes. Religious indicators were defined as signs directly referring to Islamic concepts, values, personalities, or symbols. The identified signs were further classified into three categories: three-dimensional structures, special places, and textual structures.

3.Results

The findings revealed that religion is represented in Mashhad's parks through three major forms of signs: three-dimensional structures, special places, and textual structures. Content analysis identified four main thematic categories: jurisprudential religion, identity-based religion, worship-oriented religion, and ethical religion. The jurisprudential category included signs emphasizing Islamic regulations such as hijab, gender segregation, and restrictions on pets. These messages were conveyed through either disciplinary or persuasive approaches. The identity category consisted of symbols related to Imam Reza's Holy Shrine, war martyrs, Islamic scholars, and religious figures, promoting both local and national religious identities. Worship-oriented representations appeared through mosques, prayer rooms, qibla signs, announcements of religious ceremonies, and spiritual references to God. Ethical religion included signs encouraging values such as kindness, modesty, dignity, and respect through references to Islamic teachings and traditions. Identity-based and worship-oriented themes were the most visible forms of religious representation, whereas ethical themes were comparatively limited.

4. Discussion and Conclusion

The findings indicate that religious representation in Mashhad's recreational public spaces extends beyond worship and includes identity, jurisprudential, and ethical dimensions. The strong presence of identity-related symbols reflects an effort to connect religion with local, provincial, and national identities.

Likewise, the emphasis on religious regulations demonstrates the influence of cultural governance and official institutions in shaping public space. In contrast, ethical themes receive less attention despite their broader social appeal. Overall, the study suggests that urban parks in Mashhad function not only as recreational environments but also as spaces for reproducing and communicating religious meanings and values. Considering the diverse social groups that use these spaces, greater emphasis on ethical and universally shared values could enhance social inclusion, strengthen citizens' sense of belonging, and better support the primary recreational function of public parks.

Keywords: Religious Representation, Public Space, Recreational Space, Urban Parks, Mashhad.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری، سال سیزدهم، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵، شماره پیاپی ۳۲

بازنمایی دین در فضای عمومی_ فراغتی شهر

مورد مطالعه: بوستان‌های شهر مشهد

علی یوسفی* (دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران، نویسنده مسئول)

yousofi@um.ac.ir

محمد مهدی واعظ موسوی (کارشناس ارشد پژوهشگری علوم اجتماعی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران)

vaezmousavi@mail.um.ac.ir

سوگند سدیدی (کارشناس ارشد پژوهشگری علوم اجتماعی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران)

sadidi.sogand@mail.um.ac.ir

مهديه معدنی (دانشجوی دکتری سلامت و رفاه اجتماعی دانشگاه علوم توانبخشی و سلامت اجتماعی، تهران، ایران)

mah.madani@uswr.ac.ir

تاریخ تصویب: ۱۴۰۳/۰۷/۰۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۴

صص ۶۸-۹۱

چکیده

در این پژوهش بوستان‌ها و پارک‌ها به عنوان یکی از پرکاربردترین و جامع‌ترین عرصه‌های فراغتی، برای بررسی بازنمایی دین در فضای عمومی شهر مشهد انتخاب شده و علائم و عناصر دینی حاضر در آنها مورد تحلیل محتوای کیفی قرار گرفته است. یافته‌ها حاکی از تحقق و تجسم دین در چهار مقوله متمایز «احکام»، «هویت»، «عبادت» و «اخلاق» است که دسته آخر، کمترین تاکید و اهمیت را از حیث بازنمایی به خود اختصاص می‌دهد. ذیل مقوله احکام، آن دسته از علائمی قرار می‌گیرند که موازین فقهی و شرعی را در قالب دو لحن تهدیدی (سخت) و اقناعی (نرم) معطوف به جنسیت (با تاکید بر پوشش زنان و جداسازی محیط آنها) و حیوانات (با تاکید بر ممنوعیت حضور آنها در پارک) اعمال می‌کنند. مقوله هویت به آن علائمی اشاره دارد که از طریق تاکید بر نموده‌های مربوط به حرم امام رضا و مفاخر و علمای اسلامی دو هویت محلی (مشهدی-خراسانی) و ملی-ایرانی را با دین پیوند زده، و آن را بازنمایی می‌کند. مقوله عبادت، مفهوم عبودیت و بندگی را در دو معنای مناسکی و عرفانی محقق می‌سازد. مقوله اخلاقی نیز، بازنماینده آن دسته از ارزشهای کلان اخلاقی است که استنادات دینی پیدا کرده‌اند. بازنمایی این چهار مفهوم یا نوع دینی در فضای فراغتی را می‌توان تاحد زیادی مصداقی از حضور و نفوذ نهاد سیاست در فضای عمومی، و شکلی از سیاست فضا توسط قدرت مستقر دانست.

کلیدواژه‌ها: دین علامتی، دین مادی شده، فضای عمومی، فضای فراغتی، قدرت

۱. مقدمه

ایران همواره کشوری فهم شده که مذهب در آن نقش مهمی چه در عرضه سیاست و چه در عرصه اجتماع و فرهنگ بازی کرده است. از شکل گیری آیین میترائیسم و پس از آن، ظهور و گسترش دین زردشت و ارتباط موبدان با حکام برای قرن های متوالی گرفته، تا نفوذ اسلام و حاکمیت دولت های متعدد مسلمان در این جغرافیا که در نهایت به انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ ختم شد؛ همواره در این دوران ها نهاد دین و مذاهب مختلف در عرصه های متفاوت زندگی ایرانیان نقش پررنگی داشته اند. هرچند که طی دوست سال گذشته و از طریق گسترش ارتباط ایرانیان با دنیای غرب، جریان مدرنیته به طور فزاینده جایگاه خودش را در میان ایرانیان پیدا کرده و منجر به خصوصی شدن نسبی دین شده است (آبراهامیان^۱، ۲۰۱۷)، اما با این حال، انقلاب اسلامی ایران را باید نقطه عطفی دانست که پس از آن، دین ورزی و بروز آن، بعد سیاسی قدرتمندی پیدا کرد. چراکه در دوران بعد از انقلاب، روحانیت سازماندهی و تشکل سامان یافته تری یافت و با تصویب اصل ولایت فقیه در قانون اساسی جدید، رسماً حاکمیت خصیصه مذهبی به خود گرفت (بشیریه، ۱۳۸۲). از آن پس، دین مدار کردن شهروندان، درونی سازی آن، اجرا و هدایت باورها و آئین های دینی از وظایف مهم و اولیه حکومت به حساب می آید. در این نظام متولیان دین از طریق رسانه جمعی و آموزش، ایدئولوژی خود را تبلیغ می کنند، (هوگلاند و رویس^۲، ۱۹۸۴) بر اجرای آن نظارت می کنند و در تلاشند تا با اعمال قدرت و سیاست ورزی، جمعیت بیشتری را نیز درگیر آن کنند (خلجی^۳، ۲۰۱۱). چنین تلاشهایی، به طور ملموس و عینی، خودش را در تغییرات فضایی سطح شهرها که نمایانگر نوعی از سیاست فضا هستند، نشان می دهد.

در پس از انقلاب، شاهد نوعی از سیاست فضا بوده ایم که همانطور که فوکو با استفاده از مفهوم «زیست قدرت» نشان می دهد، بیانگر تکنیک های قدرتی است که حول حکومت فضا ساخته می شوند و روابط قدرت را بر انسان ها، چه به عنوان افراد و چه به عنوان انبوه اعمال می کنند و نمایش می دهند. درواقع می توان گفت حاکمیت ایران آگاهانه و ناآگاهانه از طریق کنترل فضا به مدیریت و کنترل مردم می پردازد تا توانایی ها و ظرفیت هایشان را برای مقاصد خاصی، مستقیم یا غیرمستقیم، بالا ببرد (ژلنیتس، ۱۳۹۵، ص. ۲۸۷-۲۸۶). چنین سیاست های تغییرات فضایی، به ویژه در شهرهای مذهبی از اهمیت ویژه ای برخوردار است.

مشهد به عنوان دومین شهر پر جمعیت ایران، با وجود حرم امام هشتم شیعیان، می تواند مهم ترین شهر دینی ایران خطاب شود، به گونه ای که هرساله چند ده میلیون زائر را به خود جلب می کند.^۴ متولیان این شهر همواره بر بعد معنوی و زیارتی آن تاکید کرده و در تلاش بوده اند تا ابعاد دیگر -همچون تفریحی و توریستی- بر بعد دینی آن غلبه پیدا نکند. نماینده ی رهبر ایران در مشهد (امام جمعه) همواره بر این امر تاکید داشته و دارد که

۱. Abrahamian

۲. Hooglund & Royce

۳. khalaji

۴. آمار دقیقی از جمعیت سالانه ی زائران مشهد در دسترس نیست. با این حال می دانیم که معاون هماهنگی و مدیریت امور زائران استانداری خراسان رضوی تعداد سالانه ی زائران را ۲۵ میلیون نفر اعلام کرده است (خبرگزاری مهر، ۱۳۹۴)، تولید آستان قدس این عدد را ۲۸ میلیون دانسته است (خبرگزاری صدا و سیما، ۱۳۹۷) رئیس شورای شهر مشهد این رقم را ۳۰ میلیون نفر خوانده است (شهرآرا نیوز، ۱۴۰۱)؛ و برخی نیز رقم ۳۳ میلیونی را در این راستا تخمین زده اند (اسحاقی، ۲۰۱۵: ۲۸۳).

این شهر «شهر گردشگری» و برای مثال «اجرای کنسرت» نیست (همشهری آنلاین، ۱۳۹۵؛ خبرگزاری دانشجو، ۱۳۹۸؛ دنیای اقتصاد، ۱۴۰۱). با این حساب انتظار می‌رود که فضاهای فراغتی شهر مشهد به‌طور ویژه‌تری سیاست دینی فضا را تجربه می‌کنند.

از مهم‌ترین و پرکاربردترین فضاهای فراغتی و عمومی در سطح شهر، پارک‌ها و بوستان‌ها هستند که با زیست روزمره مردم ارتباط دارند و فضای تعامل منحصربه‌فردی را بین کنشگران حاضر در پارک‌ها فراهم می‌کنند. درواقع پارک‌ها همواره جز مهمی از میدان و فضاهای عمومی شهر محسوب می‌شوند (تانکیس، ۱۳۹۴). فضای عمومی عرصه‌ای اجتماعی است که در آن افراد و اشیا مورد ادراک قرار می‌گیرند و مجموعه‌ای از رفتارها، مواضع و جهتگیری‌های ارزشی و هنجاری را نسبت به دیگری، محیط و اشیا تولید می‌کنند (هابرماس^۱، ۱۹۹۱: ۳۱). روابط اجتماعی را باید انتزاع‌های انضمامی‌ای فهم کرد که جز در فضا و از طریق فضا، موجودیتی نخواهند داشت. در واقع فضا به مثابه امر ادراک شده، امر تصور شده و امر زیسته بررسی می‌شود و این یعنی فضا امری فیزیکی، ذهنی و اجتماعی است که همواره در حال برساخت شدن است (گونواردنا و همکاران^۲، ۲۰۰۸).

باچنین ادراکی از فضا، می‌توان انتظار داشت که با مطالعه فضای پارک‌های شهر مشهد به علامت‌ها و نشانه‌هایی بر می‌خوریم، که حکایت از سیاست دینی فضا دارد، نمودهایی عینی که می‌توان آنها را به تعبیر خلجی (۲۰۱۱) بخشی از «سرمایه نمادین دینی» دانست که در بعد از انقلاب، حاکمیت بیشترین حد آن را در اختیار گرفته و یگانه متولی قدرتمند آن شده است.

از مرور مطالعات پیشین، چه در آثار فارسی و چه در انگلیسی، اثر همانندی که به تحلیل محتوا یا تحلیل گفتمان علامتهای دینی فضاهای فراغتی بپردازد، به دست نیامد. سوابق فارسی مرتبط، حاوی آثاری است که سطوح ادراک دینی و توحیدی مردم و متخصصان از المان‌های شهری را سنجیده است (خاک زند و قربان زاده، ۱۳۹۵؛ همتی و همکاران، ۱۳۹۶)، و یا بازنمایی عرفان اسلامی و هویت دینی را در معماری شهری (یعنی میزان همخوانی آثار معماری با سنت دینی را) مورد بررسی قرار داده است (باقری و حمزه نژاد، ۱۳۹۴؛ همتی و همکاران، ۱۳۹۶). مطالعات دیگر، بیشتر معطوف به نشانه‌شناسی المان‌های شهری، فارغ از جنبه دینی بوده است (به عنوان نمونه: حسنی و همکاران، ۱۳۹۸؛ کامران، ۱۳۸۶؛ کامران، ۱۳۹۲؛ منفرد و همکاران، ۱۳۹۷؛ آدامی^۳، ۲۰۲۰؛ یائو و ژائو^۴، ۲۰۱۸؛ جئون و جئون^۵، ۲۰۱۲؛ و کرزیلانوسکا^۶، ۲۰۱۶).

از مرور آثار بیان شده می‌توان گفت که هرچند تحلیل محتوای علامت‌ها و نشانه‌های دینی در پارک و بوستان‌ها به عنوان یک فضای فراغتی، به عنوان یک موضوع به خصوص، تا به حال مورد توجه پژوهشگران

1. Habermas

2. Goonewardena

3. Adami

4. Yinyan Yao & Yanfen Zhuo

5. Jeon & Jeon

6. Krzyżanowska

نموده است، اما با این حال، آثار یاد شده بینشی برای بررسی کیفی محتوای این آثار، به دست می‌دهند که برای مطالعه حاضر کاربردی و راهساز است.

تلقی این پژوهش از فضای شهری (به طور عام)، پارک‌ها و بوستان‌ها (به طور خاص)، المان‌های دینی حاضر در آنها و ارتباط این عناصر با یکدیگر، با کمک دو مفهوم نظری: «فضای عمومی» و «دین علامتی» تشریح می‌گردد.

فضای بوستان‌ها و پارک‌های شهری - که کارکردی فراختی دارند - به عنوان بخشی از فضای عمومی و به تعبیر تانکیس، جزء مهمی از میدان محسوب می‌شوند (تانکیس، ۱۳۹۴). فضایی که همواره بستر و تجلی‌گاه تعاملات اعضای جامعه، و محصول نهاد اجتماع و نهاد فرهنگ بوده است و می‌توان آن را به عنوان بخشی عینی، ملموس و مکان‌مند شده از حوزه مدنی^۱ به تعبیر جفری الکساندر^۲ (۲۰۰۶) دانست که در آن فرهنگ جامعه تجلی یافته، بازیابی و برساخت می‌شود.

فضای عمومی، به غیر از جنبه فرهنگی و اجتماعی، بُعد سیاسی نیز دارد؛ چرا که «سیاست، خود را در فضا فاش می‌کند» (تانکیس، ۱۳۹۰، ص. ۹۲). شهرها و اجزای آن (از جمله پارک‌ها و بوستان‌ها)، مکان‌های شاخص قدرت رسمی هستند. شیوه‌های اقتدار سیاسی، حقوقی، قانونی، اقتصادی، پلیسی و نظامی در این فضا مادی و عینی می‌شود و قدرت سیاسی می‌تواند حول این فضایی که در اشغال دارد، خود را بازنمایی کند؛ و بدین طریق، از اختیارات جنبش‌های مدنی مخالف بکاهد (همان، ص. ۹۲-۹۳). فضای عمومی، و یا همان نسخه مکان‌مندشده‌ی حوزه مدنی، همواره تا حدی به صورت نهادی مورد اعمال قدرت قرار می‌گیرد (الکساندر، ۲۰۰۶، ص. ۳۱). بدین ترتیب با مطالعه فضای عمومی و نحوه طراحی فضایی آن، و همچنین علائم حاضر شده در آنجا می‌توان همواره ردپای امر سیاسی را مشاهده کرد. فضاهای شهری بخشی از فضاهای باز و عمومی شهرها هستند که به نوعی تبلور ماهیت زندگی جمعی می‌باشند، یعنی جایی که شهروندان در آن حضور دارند و علاوه بر اینکه تجلی‌گاه رابطه عملکرد بین انسان و فضاست، از نظر سیاسی، اقتصادی و اجتماعی نیز ارزش والایی دارند. این فضاها، ابزاری برای ارتباطات، مکان فرصت‌سازی برای رویارویی مستقیم شهروندان و محلی برای مدیریت و هماهنگ کردن شهروندان محسوب می‌گردند (حسینی و صابری، ۱۴۰۲).

اصطلاح دین علامتی (آیکونی) که الهام گرفته از نظریه پردازی بارتمانسکی و الکساندر^۳ (۲۰۱۲) در زمینه قدرت نمادین اشیا در عرصه فرهنگی است، توسط نات، کِرک و میر^۴ (۲۰۱۶) در ارتباط با فضای شهری به‌طور به‌خصوصی مفهوم‌پردازی شده و شرح و بسط یافته است. در این بینش، مصنوعات بشری (اشیا، اشکال، ساختمان‌ها، اصوات و...) و گاه‌ها اجزا طبیعت، از حیث نقششان در ۱. حمل معنای دینی، و از این طریق ۲. تحقق دین در فضای شهری، اهمیت می‌یابند. نات و همکاران (۲۰۱۶) برآنند که اساسا کارکرد یک علامت^۵

¹ Civil Sphere

² Jeffrey C. Alexander

³ Bartmański & Alexander

⁴ Knott, Krech & Meyer

⁵ Icon

یعنی ظاهر کردن چیزی که حضور ندارد، همواره یکی از وظایف ضروری دین بوده است. دین می‌خواهد، آنچه را که دردسترس نیست قابل دسترس، نادیدنی را دیدنی، غیرقابل لمس را لمس‌کردنی و ناشنیدنی را شنیدنی کند (از این حیث است که مطالعه علائم، همواره با دین و تاریخ آن پیوند داشته است).

در تعریف علامت دینی باید گفت: چیزی است که از طریق حمل حدی از شباهت کیفی با امر مقدس، آن را ظاهر می‌سازد، حتی اگر واقعا آن امر، وجود خارجی نداشته باشد. علامت یک چیز، نه کاملاً شبیه یا یکسان با آن چیز، و نه کاملاً متمایز از آن است، بلکه به شیوه‌ی خاصی (از طریق شباهتی که با آن دارد) بر آن دلالت می‌کند. علائم دینی آن معنایی را که در سنت دینی مورد تایید است، در محیط محقق می‌سازند، و فراتر از صرف نمایانگر بودن، حضوردهنده دین هستند. آنها هم عامل تجربه معنوی و هم جذب کننده آن به حساب می‌آیند (نات و همکاران، ۲۰۱۶: ۱۳۰-۱۳۱). اشیا مختلفی، می‌توانند مصداقی از علامت دینی باشند: ساختمان‌ها، تصاویر، نقاشی‌ها، مکانها، مجسمه‌ها، پوشش‌ها یا قسمت‌هایی از لباس‌ها، متون، کتابها، ژست‌ها، تزئینات، ظروف، اصوات و ... در واقع هرکدام از این علامت‌ها، زمانی دینی هستند که ابزار ارتباط دینی باشند و در صورت استقرار، ادراک، رفتار و ارتباط را به سوی امر قدسی هدایت کنند؛ آنها می‌تواند دین را از جنبه‌های: تجربه‌ای، مادی، شناختی و عملی، رشد و پرورش دهند؛ و از این طریق، خودارجاعی آن را تقویت نمایند. باید توجه داشت که علامت‌های دینی، به میزانی که به عنوان «گویندگان مادی ارتباط مذهبی» عمل کنند، به همان میزان دین را مادی می‌سازند، درواقع آنها به دین جسمیت می‌بخشند و آن را مجسم می‌نمایند (همان، ص. ۱۳۱-۱۳۳).

با این حال باید توجه داشت که یک علامت دینی، معمولاً مورد مناقشه قرار می‌گیرد چراکه مفاهیم، اشیا، احساسات و کنش‌هایی که به آن ارجاع می‌دهد، تقویت یا جذب می‌کند، همیشه چند معنایی و چند ظرفیتی هستند. لذا باید دانست که یک علامت دینی به طور ذاتی یا همیشگی حامل تشابه با یک مفهوم، تصویر، تجربه‌هدایت‌شده یا عمل دینی نیست، بلکه دینی بودن آن، بستگی به نوع بازنمایی، شیوه ادراک مخاطب (جمعی) و جنبه‌ای که در یک مطالعه مورد تاکید است، دارد؛ چراکه اشیا صرفاً زمانی به عنوان علامت دینی عمل می‌کنند که دین عاملیت جامعی در یک اجتماع داشته باشد (همان، ص. ۱۳۳-۱۳۴).

مفهوم دین آیکونی، ابزار مفهومی مناسبی برای بررسی علامت‌های دینی بوستان‌ها و پارک‌های شهر مشهد -به عنوان بخشی از عرصه فراغتی که زیرمجموعه فضای عمومی قرار می‌گیرد- به دست می‌دهد. لذا با مبنا قرار دادن این مفهوم تلاش داریم روشن سازیم که آن مظاهر عینی دینی که توسط مدیران شهری (نهاد سیاست) در فضای پارک‌ها و بوستان‌ها (نهاد فراغت) حاضر شده‌اند، -و می‌توانند واکنش‌های متفاوتی را برانگیزند- حامل چه محتواهایی هستند.

بنابراین هدف مطالعه حاضر، این است که با بررسی بزرگترین و مشهورترین بوستان‌های عمومی شهر مشهد، علامت‌های دینی را شناسایی، دسته‌بندی و تحلیل کند تا بینشی از مضامین و مقولات اصلی بکار رفته در آنها به دست دهد. درواقع مطالعه حاضر در پی آن است که در حدتوان، پاسخ پرسش‌های زیر را بیابد: دین در فضای بوستان‌های شهر مشهد از طریق چه عناصر، علامات یا نشانه‌هایی بازنمایی می‌شود؟ این علائم به

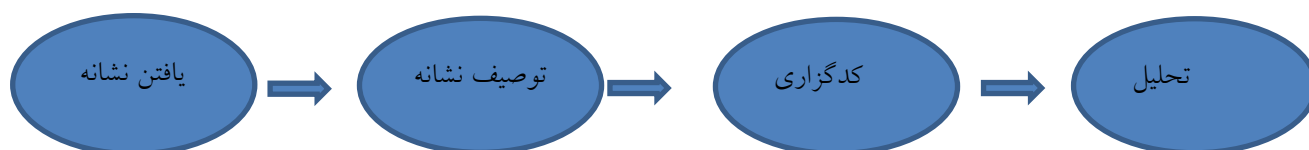
چه دسته‌هایی تقسیم می‌شوند و از چه تنوعی برخوردارند؟ و در نهایت، چه محتوا یا مقولاتی را در اختیار ما می‌گذارند.

۲. روش شناسی

روش تحقیق مطالعه حاضر تحلیل محتوای کیفی علائم دینی است. روش تحلیل محتوا بر این فرض بنا شده است که با تحلیل پیامهای زبانی، می‌توان به کشف معانی، اولویت‌ها، نگرش‌ها، شیوه‌های معنادهی، و سازمان‌یافتگی جهان دست یافت. در واقع هدف از تحلیل محتوا این است که اهداف، ارزش‌ها، فرهنگ، تمایلات و ایدئولوژی خالق اثر شناسایی شود. تحلیل محتوای کیفی تلاش می‌کند تا اطلاعات را از طریق طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی و تم‌سازی یا طراحی الگو، مورد بررسی قرار دهد و معنای پشت آنها را شفاف و روشن نماید. در این روش عینیت یافته‌ها به وسیله نظام‌مندی فرایند رسیدن به آنها و میزان نظام‌مندی خودشان (در پایان فرایند)، معین می‌گردد (فلیک، ۱۳۹۴). در روش تحلیل محتوای کیفی، محقق دسته‌های اصلی را که چارچوب کدنویسی هستند می‌سازد. در ادبیات تحلیل محتوای کیفی، به این ابعاد یا دسته‌های اصلی

قاب کدگذاری می‌گویند (شرایر^۱، ۲۰۱۲).

در این تحقیق فرایند کد دهی سه مرحله‌ای طی شد. بدین صورت که پس از تهیه تصاویر از علائم (به وسیله دوربین شخصی و با حضور محققان) ابتدا توصیفی جامع و عینی از هر یک از واحدهای تصویری نوشته می‌شد (تولید متن). سپس بر روی متن تهیه شده، مراحل کدگذاری باز، محوری و انتخابی پیاده می‌شد تا در نهایت، مقولات اصلی و مبنایی بازنماینده علامت‌های دینی انتزاع گردند.

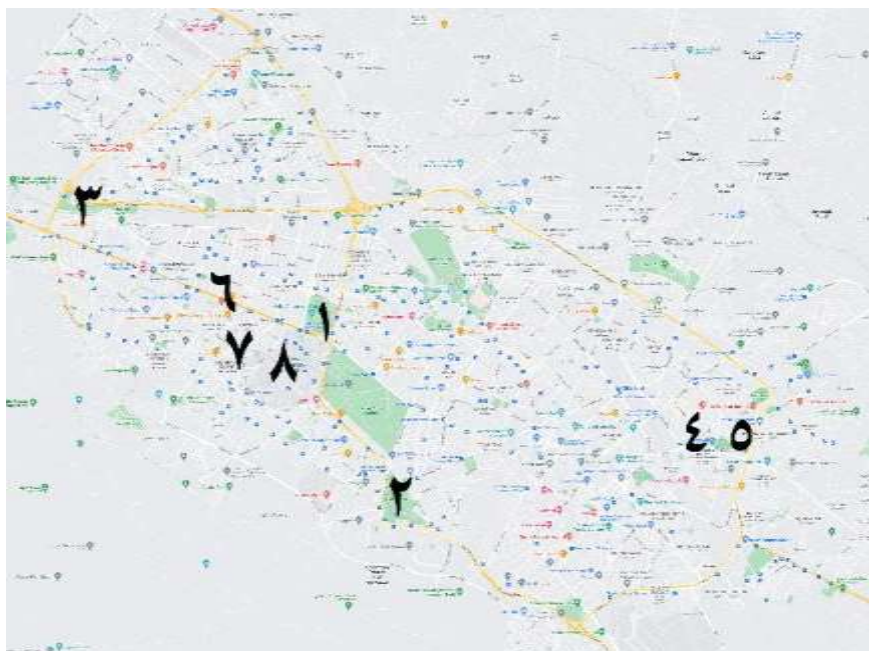

شکل ۱. فرایند کدگذاری

ملاک دینی بودن یک علامت، همخوانی آن با مفهوم بیان شده در بالا بوده است؛ یعنی (با در نظر گرفتن شرایط ایران، که در آن اسلام دین رسمی است) آن علامت به صورت مستقیم ارجاعی اسلامی داشته باشد. معیار انتخاب پارک‌ها نیز، میزان وسعت و شهرت آنها و همچنین، پراکندگی توزیع آنها در سطح شهر بوده است؛ تلاش شده است تا تنوع منطقه‌ای و محله‌ای در این گزینش تا حد امکان رعایت شود. به طور کلی، ۸ پارک یا بوستان مورد بررسی قرار گرفتند؛ شامل دو کلان‌پارک^۱. ملت و ۲. کوهسنگی و همچنین بوستان‌های ۳. چهل‌بازه، ۴. امت، ۵. بهشت (یا گلشور)، ۶. گلها، ۷. کوثر و ۸. بوستان کوی دانشگاه. این ۸ پارک در چهار منطقه

1. Schreier

مختلف از شهر قرار می‌گیرند که نقشه توزیع آنها در زیر مشاهده می‌شود (در بخش یافته‌ها، مانند نقشه زیر، در جهت رهايت اختصار در متن، به جای ذکر نام هر پارک، شماره اختصاص داده شده به آن بیان شده است).

شکل ۲. نقشه توزیع منطقه‌ای پارک‌های بررسی شده در سطح شهر مشهد

۳. یافته‌ها

پس از اتمام جمع‌آوری اطلاعات، به‌طور کلی ۸۲ علامت دینی منحصربه‌فرد از مجموع ۸ پارک به دست آمد. جدول زیر، سهم هر کدام از بوستان در فراوانی علائم دینی را نمایش می‌دهد.

جدول ۱. توزیع فراوانی علائم دینی در پارک‌ها/بوستان‌های مورد بررسی

نام پارک/ بوستان	تعداد علائم دینی	
ملت	۴۶	۱
کوهسنگی	۱۸	۲
چهل‌بازه	۶	۳
امت	۲	۴
بهشت (گلشور)	۴	۵
گلها	۳	۶
کوثر	۱	۷
کوی دانشگاه	۲	۸
جمع	۸۲	

تمامی علائم دینی احصا شده را می‌توان در سه گونه/ قالب متمایز، دسته‌بندی کرد: سازه‌های حجمی، اماکن معین، و سازه‌های نوشتاری که در جدول زیر، مصادیق هر کدام ذکر شده است.

جدول ۲. دسته‌بندی سه گانه علائم دینی موجود در پارکهای سطح شهر مشهد^۱

علامت‌های دینی	مصادیق
سازه‌های حجمی	مجسمه‌ها و اِلمان‌های خلاقانه
اماکن معین	نمازخانه‌ها، مساجد، قبور شهیدان و دانشمندان و عرفای اسلامی و محوطه‌های مختص زنان ^۲
سازه‌های نوشتاری ^۳	تابلوها، بنرها و اطلاعیه‌ها ^۴

۳.۱. سازه‌های حجمی^۵

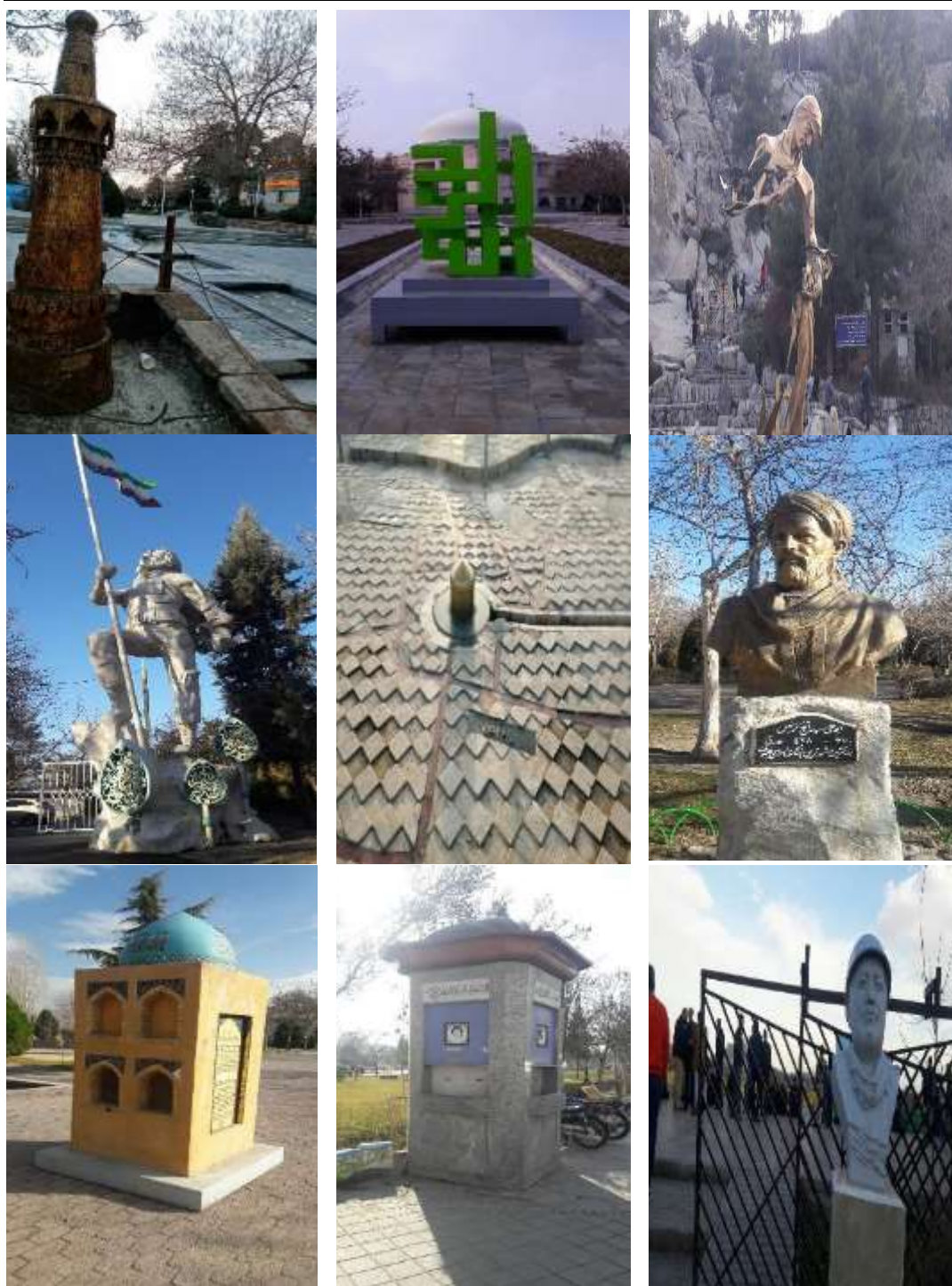
سازه‌های حجمی مجموعه آثاری هستند که در قالب مجسمه و اِلمان‌های خلاقانه‌ی چندبعدی، پیام‌های دینی را در فضای بوستان‌ها منتقل می‌کنند. موارد مشاهده شده در پارک‌های مشهد عبارتند از: سازه گلدسته‌ی حرم امام‌رضا که بر بدنه‌اش عبارت «یا ضامن آهو» حکاکی شده است (بوستان ۲)؛ سازه‌ی سبزرنگی که به صورت سه بعدی عبارت «علی بن موسی الرضا» را نمایش می‌دهد (بوستان ۲)؛ سازه فلزی مردی که گنبد امام‌رضا را (به عنوان سمبل شهر مشهد) در دست گرفته است (بوستان ۲)؛ شکل فلزی گنبد و گلدسته حرم که در مرکز درهای جدا کننده بخش بانوان پارک قرار دارد (بوستان ۱)؛ مجسمه‌ای از یک مبارز دوران دفاع مقدس که پرچم ایران را برافراشته و در بخش زیرین آن، خطوط هنری اسلیمی قابل رویت است (بوستان ۱)؛ نمایی برجسته از گنبد امام رضا درمیانه محوطه‌ای مجزا شده از پارک (بوستان ۲)؛ مجسمه یادبود ابوعلی سینا به عنوان «بزرگترین و مشهورترین پزشک و فیلسوف اسلامی» (بوستان ۱)؛ سازه‌ای از مسجد گوهرشاد که بنای یادبودی از کشته‌شدگان تحصن کرده در آن مسجد، در دوران رضاشاه به حساب می‌آید (به همراه متن توضیحات مربوطه به سه زبان مختلف) (بوستان ۵)؛ سازه آبخوری که در چهار جهت آن عبارات عربی سلام بر بزرگان تشیع و تصاویر چهار شهید ایرانی قرار گرفته است (بوستان ۴)؛ مجسمه نیم تنه شهید خراسانی دوران دفاع مقدس (بوستان ۵ و بوستان ۱). در ادامه تصاویر تعدادی از این سازه‌ها مشاهده می‌شود.

^۱. تأکید نگارندگان در این مطالعه بر جمع‌آوری علائم بصری بوده است. در برخی از پارک‌ها، طی ساعات معینی، علائم دینی غیربصری همچون صوت «اذان» و «صلوات خاصه امام رضا» نیز حضور می‌یابند. این امر در ایامی از سال همچون ماه‌ها محرم، صفر و رمضان، شکل خاص‌تری به خود می‌گیرد.

^۲. محوطه‌های مختص به زنان به این دلیل به عنوان اماکن حاوی معنای دینی دسته‌بندی شده‌اند که در پیش از انقلاب اسلامی، شاهدی از اینکه دولت و شهرداری، پارک یا بوستانی را به صورت جنسیتی تفکیک کنند، در دست نداریم. چنین تفکیکی در محیط بوستان‌ها بعد از شکل‌گیری حاکمیتی اسلامی در ایران و در جهت رعایت حدود شرعی، رواج پیدا کرد.

^۳. سازه‌های نوشتاری را می‌توان به دو دسته موقتی یا دوره‌ای، و دائم تقسیم کرد. دسته اول شامل آن دسته از علائمی می‌شود که در ایام خاص دینی (مانند ماه‌های محرم، صفر و رمضان) در فضای بوستان‌ها قرار می‌گیرند. و مورد دوم شامل آن دسته از علائمی است که فارغ از مناسبتی دینی، به طور معمول در فضای بوستان‌ها مشاهده می‌شود. در اثر حاضر صرفاً دسته دوم مورد مطالعه قرار گرفته است. مطالعه دسته اول خود پژوهشی دیگر می‌طلبد.

^۴. منظور از اطلاعیه‌ها، آن دسته از سازه‌های نوشتاری موجود در پارک‌ها است که برگزاری مناسک دینی روتین روزانه یا هفتگی (مانند مراسم نماز جماعت یا دعای دسته‌جمعی کمیل) را، اطلاع رسانی می‌کند.

شکل ۳. نمونه عکس‌های «سازه‌های حجمی» دارای محتوای دینی در بوستان‌های مورد مطالعه

با اندکی دقت به دست می‌آید که تمامی سازه‌های حجمی موجود در بوستان‌ها، دین را از طریق ارجاع به علامت‌های نشانگر «شخصیت‌های شاخص اسلامی» (در راس آنها امام هشتم و سپس دیگر معصومین و بعد از آن دانشمندان اسلامی، شهدای جنگ ایران و عراق و شهدای کشتار مسجد گوهرشاد)، بازنمایی می‌کنند. این بازنمایی به صورت چشمگیری در دو ساحت «مشهد-خراسان» و «وطن-ایران» صورت می‌گیرد. درواقع همه علامات حجمی موجود در بوستان‌ها -که هرکدام به نوعی بازنماینده شخصیت‌های شاخص مسلمان

هستند- در دو مقیاس «محلی» و «وطنی» تقسیم می‌شوند. در ساحت محلی، شاهد علامت‌های مرتبط با امام رضا (به عنوان نماد و هویت شهر مشهد^۱ و حتی به طور کلی استان خراسان)، و سازه‌های مرتبط با شهدای مشهدی و خراسانی هستیم (شهدای جنگ ایران و عراق و ماجرای مسجدگوه‌رشاد). در ساحت وطنی نیز به دانشمندان مسلمان ایرانی، و شهیدان جنگ میان ایران و عراق به صورت کلی (فارغ از مشهدی بودن یا خراسانی بودن) اشاره می‌شود. در نهایت می‌توان گفت که سازه‌های حجمی بوستان‌ها، پیام دینی هویت بخشی را از طریق ارجاع به شخصیت‌های شاخص مسلمان در دو مقیاس محلی و وطنی بازنمایی می‌کنند.

۲.۳. مکان‌های خاص^۲

منظور از اماکن معین در اینجا مجموعه بناهایی در محیط بوستان‌ها است که هرکدام با اختصاص دادن فضایی به امور دینی، و یا با تقسیم دینی فضا، پیام‌های مذهبی را در پارک‌ها و بوستان‌های سطح شهر منتقل می‌کند. این اماکن در قالب نمازخانه، مسجد، مقبره شهیدان، دانشمندان و عرفای اسلامی و همچنین محوطه‌های اختصاص داده شده به زنان ظهور و بروز می‌یابند. شاخص‌ترین موارد مشاهده شده در پارک‌های مشهد عبارتند از: ساختمان و بنای نمازخانه (بوستان‌های ۱، ۳، ۵، ۶ و ۷)؛ ساختمان و بنای مسجد (بوستان ۲)؛ مقبره شهدای گمنام جنگ ایران و عراق (بوستان ۱ و ۲) و مقبره عرفای اسلامی معاصر ایرانی به همراه متن زندگی‌نامه آنها (بوستان ۲). در ادامه تصاویر تعدادی از این سازه‌ها مشاهده می‌شود.

^۱. به گونه‌ای که حتی نام مشهد برگرفته از ماجرای شهادت و دفن ایشان است.

^۲. Special Places

شکل ۴. نمونه عکس‌های «اماکن خاص» دارای محتوای دینی در بوستان‌های مورد مطالعه

با اندکی دقت به دست می‌آید که این دسته از علائم به سه طریق مختلف، دین را در فضای بوستان‌ها و پارک‌ها بازنمایی می‌کنند. به تعبیر دیگر، سه نوع پیام مختلف دینی توسط این دسته از علائم در پارک‌ها انتقال داده می‌شود. نمازخانه‌ها و مساجد به عنوان اماکن مخصوص مناسک روزانه‌ی دینی و مکان‌هایی برای انجام کنش‌های عبادی و بندگی، مفهوم «عبادت» را در این فضا زنده می‌کنند. مزار شهدا، عرفای اسلامی و دانشمندان مسلمان ایرانی و خراسانی نیز - به همان طریقی که سازه‌های حجمی مرتبط چنین می‌کرد^۱ - مفهوم «هویت» را در بعد محلی و ملی، در این فضا بازنمایی می‌کنند. در واقع حضور مقبره‌ی شخصیت‌های شاخص ایرانی و خراسانی در پارک‌ها (شهدا، دانشمندان و عرفا)، جنبه‌ای زیارت‌گون در راستای تایید و گسترش هویتی همخوان با آنها فراهم می‌کند. در آخر نیز باید به تفکیک مکان مخصوص فعالیت‌های بانوان اشاره کرد. از آنجا که چنین امری، در پیش از انقلاب اسلامی رواج چندانی نداشته است و بعد از شکل‌گیری حاکمیتی اسلامی در جهت رعایت حدود شرعی و تحقق قوانین فقهی رخ داده است، جنبه‌ای دینی و مذهبی دارد. تفکیک جنسیتی فضای پارک‌ها در جهت رعایت موازین شرعی بوده و از این جهت خصلتی «احکامی» دارد.

^۱. رجوع شود به توضیحات بخش سازه‌های حجمی.

۳. سازه‌های نوشتاری^۱

منظور از سازه‌های نوشتاری، مجموعه علائمی است که از طریق متن و در قالب‌هایی چون تابلو، بنر و اطلاعیه، پیامی دینی را به مخاطب منتقل می‌کند. این دسته از علائم که به نسبت دو دسته دیگر از فراوانی بیشتری در فضای بوستان‌ها برخوردار است، به صورت متنی و نوشتاری موضوعی دینی را در آن محیط بازنمایی می‌کند.

موارد مشاهده شده در پارک‌های مشهد عبارتند از: تابلویی که با ذکر ترجمه فارسی آیه‌ای از قرآن وجود منشا خدایی گیاهان و نعمتهای زمینی را یادآوری می‌کند و خواستار یادآوری نعمات خداوندی است (بوستان ۱)؛ تابلویی که تلاش دارد با نشان دادن عواقب منفی غفلت از خدا، یاد او را در میان افراد زنده نگه‌دارد (بوستان ۱)؛ اعلامیه‌ای که برگزاری مراسم دعای کمیل در مسجد پارک را اطلاع رسانی می‌کند (بوستان ۶). بنرها و همچنین تابلوهای ممنوعیت ورود حیوانات به پارک، معابر و اماکن عمومی به استناد قانون مجازات اسلامی و یا با اشاره به رعایت حقوق شهروندی (بوستان‌های ۱، ۲، ۳، ۶ و ۸)؛ اطلاعیه جداسازی دستگاه‌های ورزشی بانوان از آقایان (بوستان ۳)؛ تابلو دعوت بانوان به رعایت حجاب اسلامی با ذکر مصراع دوم بیت مشهور (که در مصراع اولش به حضرت زهرا اشاره می‌شود «ای زن به تو از فاطمه اینگونه خطاب است») همراه با تصویری از خانمی با چادر سیاه که در فرهنگ شیعه ایرانی نماد و یادآور حضرت زهرا است (بوستان ۸)؛ تابلوی ضروری دانستن رعایت احتیاط در پوشش بانوان (بوستان ۱)؛ تابلوی دعوت به رعایت حجاب (اسلامی) با استفاده از تصویر و تشبیه بصری (بوستان ۱)؛ تابلو الزام به رعایت شئون اسلامی در محیط پارک (بوستان ۳)؛ صفحه الکترونیکی اعلان به ورزشکاران که آنها را به حفظ موازین شرعی دعوت میکند (بوستان ۱)؛ اطلاعیه ممنوع بودن ورود آقایان به بخش بانوان. به همراه نوشته‌ای که بانوان را به رعایت حجاب در فضای مخصوص خودشان توصیه می‌کند چرا که وسایل عکاسی و موبایل‌های شخصی در این فضا وجود دارند. (بوستان ۱). لوح فلزی یادمان افتتاح بوستان که در آن به «عنایات خداوند متعال» و «سایه توجهات حضرت ولی عصر عج» و «مجاوران حریم قدس رضوی» اشاره شده است. (بوستان ۳)؛ لوح فلزی «سند افتخار» که با اشاره به موفقیت «انقلاب اسلامی» و پیروزی «اسلام ناب محمدی در دوران دفاع مقدس»، شکلگیری «حکومت امام زمان» را تبریک می‌گوید و به آن افتخار می‌کند. این لوح نقش اساسی مبارزان و روحانیان «خراسانی» را در دوران انقلاب و جنگ پررنگ کرده و بر مبارزان «میهن اسلامی و راه ولایت» درود می‌فرستد (بوستان ۴)؛ تابلویی که حدیثی از امام صادق را در باب نیازهای مشترک و بنیادین انسان‌ها نقل می‌کند (بوستان ۱)؛ تابلوی حدیثی از امام علی در باب ارزشمندی حیا (بوستان ۱)؛ تابلوهای احادیثی از معصومین که همگی در باب ارزش و فواید والای اخلاقی است (بوستان ۱)؛ تابلوی حدیثی از پیامبر در باب نیکویی آرامش و وقار (بوستان ۱)؛ تابلوی حدیثی از پیامبر که به مهربانی با کودکان توصیه می‌کند (بوستان ۱). مجموعه تابلوهای راهنما که جهت قبله، مسیر نمازخانه و یا مسجد را نشان می‌دهند (بوستان‌های ۱، ۲، ۳ و

(۴)

1. Textual Structures

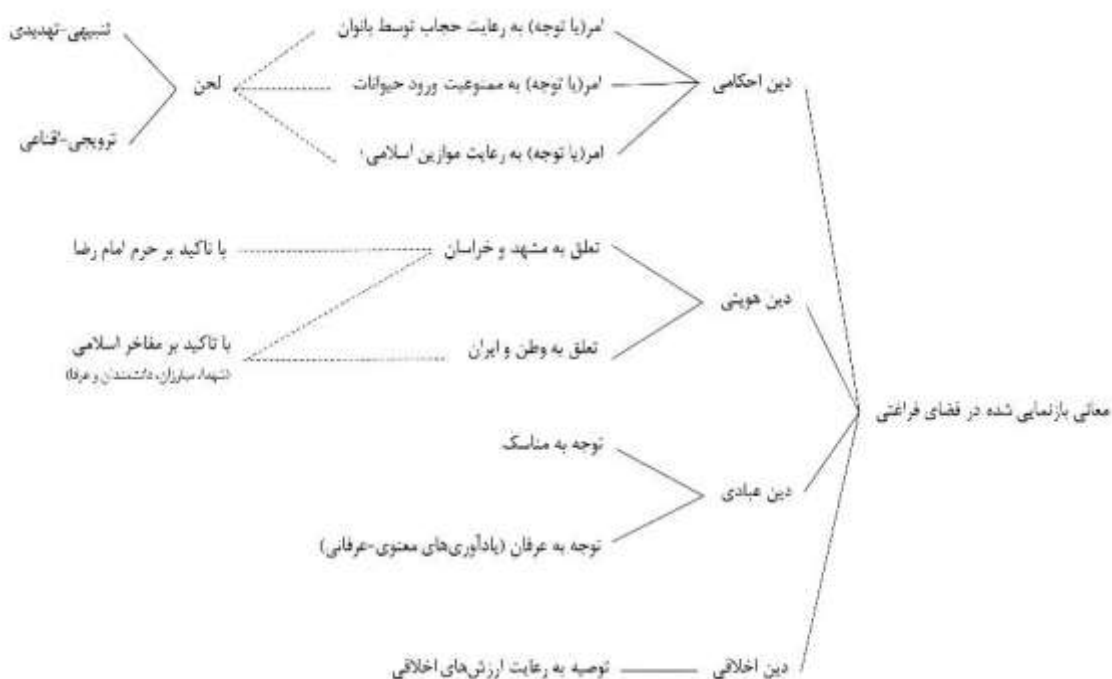
شکل ۵. نمونه عکس‌های «سازه‌های نوشتاری» دارای محتوای دینی در بوستان‌های مورد مطالعه

این دسته از علائم، به طرق متنوع و متعددتری دین را در فضای بوستان‌ها و پارک‌ها بازنمایی می‌کنند. نوشته‌هایی که به رعایت موازین شرعی، حجاب زنان، تفکیکِ زن‌ان از مردان و عدم حضور حیوانات خانگی در محیط بوستان‌ها دلالت می‌کنند، با ذکرِ قوانین شرعی، جنبه‌ای «احکامی» از دین را بازنمایی می‌نمایند. باید بیان داشت که این دسته از علائم، ادبیاتِ دوگانه‌ای دارند؛ برخی از آنها با تاکید بر برخورد قانونی با متخلفین و اشاره به امکان پیگیری قضایی طبق قانون مجازات اسلامی، لحنی «تهدیدی-تنبیهی» پیدا می‌کنند. برخی دیگر اما با عدم تاکید بر چنین مواردی و گاهی با اشاره به اهمیت رعایت حقوق دیگری و حفظ حقوق شهروندی، و همچنین ذکر فواید رعایت این موازین، لحنی «ترویجی-اقناعی» به خود می‌گیرند. آن دسته از نوشتارهایی که در قالب الواح فلزی، تاریخ افتتاح بوستان را با اشاره به مجاورتِ حریم رضوی، و ذکرِ برکاتِ انقلاب اسلامی و یادآوری مجاهدت‌های مبارزان در دوران جنگ بازنمایی می‌کنند، جنبه‌ی «هویتی» دین را در دو مقیاس «محلی و ملی» زنده نگه می‌دارند. تابلوها و نوشتارهایی که مسیر نمازخانه، مسجد، جهت قبله و یا زمان برگزاری دعای کمیل را نشان می‌دهند، با دلالت بر «مناسک» دینی، مفهوم «عبادت» را بازنمایی می‌کنند. همچنین آن دسته از علائم نوشتاری که در قالب آیه، حدیث یا جمله‌ای ادبی، ذکر خداوند و نعماتش را منتقل می‌کنند، با دلالتی «عرفانی» مفهوم «عبادت» را منتقل می‌نمایند. در آخر نیز باید به آن دسته از نوشتارها اشاره

کرد که با نقلِ احادیثی از معصومین، مخاطب را به رعایت اخلاقیات دعوت می‌کند و ارزشِ صفات مختلف اخلاقی را، با استناد به متون دینی، یادآور می‌شوند. این دسته از علائم نوشتاری، جنبه‌ی «اخلاقی» دین را در فضای بوستان‌ها و پارک‌ها بازنمایی می‌کنند.

در مقام جمع‌بندی یافته‌ها باید بیان کرد که، پس از بررسی ۸ پارک مختلف در سطح شهر مشهد، ۸۲ علامت دینی منحصراً به فرد-طبق تعریفی که نات و همکاران (۲۰۱۶) از این مفهوم ارائه کرده‌اند- به دست آمد. این علائم را می‌توان در سه قالب «سازه‌های حجمی»، «اماکن خاص» و «سازه‌های نوشتاری» دسته‌بندی کرد. هرکدام از این علامت‌ها، محتوای دینی را به شیوه‌های مختلف و با مقوله‌های گوناگونی بازنمایی می‌کند که می‌توان تمامی آنها را ذیل چهار ساحت کلان دینی (یا چهار نوع مختلف دینی) قرارداد: «ساحت احکام» (دین احکامی)^۱، «ساحت هویت» (دین هویتی)^۲، «ساحت عبودیت» (دینی عبادی)^۳ و «ساحت اخلاق» (دین اخلاقی)^۴. در «ساحت احکام»، علائم دینی بازنماینده ضرورت و الزام رعایت قواعد و موازین شرعی-فقهی هستند. موضوع این موازین شرعی (به غیر از مواردی که با زبانی کلی و بدون ذکر مصداق بیان شده است)، عموماً معطوف به جنسیت (تفکیک کردن فضای زنان از مردان و تاکید بر رعایت پوشش اسلامی توسط بانوان) و حیوانات (ممنوعیت حضور حیوانات خانگی) است. این تاکید در فضای بوستان‌ها با دو لحن متمایز تنبیهی-تهدیدی (اشاره به عواقب منفی عدم رعایت قوانین اسلامی) و توصیه‌ای-ترویجی (اشاره به خوب/مفید/مناسب بودن رعایت قواعد اسلامی) صورت می‌گیرد. منظور از «ساحت هویت»، آن دسته از علائم دینی هستند که با تاکید بر عناصر شهری-محلی-استانی (حرم امام رضا، مبارزان، شهدا و بزرگان مسلمان مشهدی-خراسانی) و یا عناصر ملی (مبارزان و شهدای جنگ و انقلاب، دانشمندان و عرفای اسلامی ایرانی) هویت معینی را نزد مخاطب برجسته و بازنمایی می‌کنند؛ هویتی اسلامی که با تعلق خاطر به مشهد/خراسان و وطن/ایران در دو قیاس «محلی» و «ملی» بازنمایی و برساخت می‌شود. درواقع در اینجا دین به هویت شهری/استانی و ملی/ایرانی پیوند می‌خورد و با آن ممزوج می‌شود و هویت «مسلمان انقلابی مشهدی» و «مومن مبارز ایرانی» را بازنمایی میکند. ذیل «ساحت عبودیت»، آن دسته از علائم دینی قرار می‌گیرد که بر محور عبادت و ذکر خداوند می‌چرخد و خودش را در دو قالب «مناسکی» (بازنمایی نماز و دعای جمعی) و «عرفانی» (ذکر خداوند بدون انجام مناسکی خاص) نشان می‌دهد. «ساحت اخلاق» نیز آن دسته از علائمی را در خود جای می‌دهد که مفاهیم و ارزشهای عام اخلاقی را، با زبانی دینی، یعنی با استناد به آیات، احادیث و روایات، بازنمایی می‌کند. باید توجه داشت که میزان بازنمایی و کیفیت حضور این انواع دینی، یکسان و مساوی نیستند. «دین هویتی» و «دین عبادی» کیفیت حضور پررنگ‌تری از دو دسته دیگر دارند؛ و «دین اخلاقی»، کمترین میزان بازنمایی را در فضای پارک‌ها و بوستان‌ها به خود اختصاص می‌دهد. نمودار زیر خلاصه مقولات و مفاهیم اصلی به دست آمده را نشان می‌دهد.

1. Jurisprudential Religion
2. Identical Religion
3. Worshipful Religion
4. Ethical Religion

۱ منظور از توجه به رعایت موازین اسلامی، برانگیختن مخاطب به رعایت شئون دینی با زبانی کلی و گاه بدون مصداق است؛ اما از قرائن چنین برمی آید های خلاف شرع و عرف است. که منظور از آن، کنترل اختلاط زنان و مردان و ممنوعیت استفاده از موسیقی

شکل ۶. خلاصه یافته‌ها؛ مفاهیم چهارگانه‌ی علائم دینی و کیفیت بروز آنها در پارکها و بوستان‌های شهر مشهد

۴. بحث

پارک‌ها و بوستان‌ها، به عنوان یکی از شاخص‌ترین نمودهای فضای فراغتی، ذیل فضای عمومی قرار می‌گیرند که فرهنگ جامعه در آنجا، از طریق تقابل و تعامل با حوزه سیاست بر ساخته می‌شود. فضای عمومی، و یا همان نسخه مکان‌مندشده‌ی حوزه مدنی، همواره تا حدی به صورت نهادی مورد اعمال قدرت قرار می‌گیرد (الکسندر، ۲۰۰۶: ۳۱). در ایران پس از انقلاب، که حاکمیت خصیصه دینی به خود گرفته است و رسماً خود را موظف به تسهیل، ترویج و تشدید دین و دینداری در میان مردم کرده است، باید انتظار دخالت و نفوذ حوزه سیاست در فضای عمومی را داشت؛ امری که همواره خودش را در چینش فضا و نحوه مدیریت اجزای درون آن نشان می‌دهد (تانکیس، ۱۳۹۴). براین اساس، همانطور که لشگری تفرشی و همکاران (۱۳۹۶) در ساحت نظری نشان داده‌اند، تحلیل محتوای عناصر مادی دینی حاضر شده در فضای پارک‌های شهر مشهد (شهری که خود خصلتی دینی دارد) را نیز می‌توان در راستای درک ایدئولوژی نهاد سیاست فهم کرد که همواره در نهاد اجتماع حضور پیدا می‌کند.

پیش از این، مطالعات چندی، رایج‌سازی امر دینی به دست نهاد سیاست در ایران پسا انقلاب را نشان داده‌اند. به عنوان نمونه در آثاری از شریعتی و ذاکری (۱۳۹۴) و نیز ذاکری (۱۳۹۹) سیاست‌های قدسی‌سازی مکان‌ها و زمان‌ها و عمومی‌سازی دین در ایران معاصر تشریح شده‌اند. همچنین شریعتی و سروش‌فر (۱۳۹۶) ایدئولوژی دینی و گذشته‌نگر حاکمیت را در سیاست‌گذاری تقویم رسمی کشور جهت تثبیت هویت اسلامی-

انقلابی نشان داده‌اند. فولادیان و همکاران (۱۴۰۰) نیز گزارشی از رشد کمی بازنمایی آئین‌های شیعه با فاعلیت پررنگ حاکمیت در روزنامه‌های بعد از انقلاب اسلامی ارائه کرده‌اند. مطالعه‌ی حاضر از این حیث، مصداقی دیگر از این عمومی‌سازی امر دینی در ایران پس از انقلاب محسوب می‌شود و با تمرکز بر محدوده‌ی فضای فراغتی، در تکمیل، تایید و طول این دسته از مطالعات قرار می‌گیرد. می‌توان گفت ضعف مقوله «دین اخلاقی» در شدت بازنمایی و کمرنگ بودن حضورش در فضای فراغتی -در مقایسه با مقولات «دین هویتی» و «دین احکامی»- که از یافته‌های اثر حاضر به حساب می‌آید، به گونه‌ای دیگر ضعف امر اخلاقی و فاصله گرفتن آن از امر دینی در جامعه امروز را که از نتایج کار ذاکری (۱۳۹۹) است، تایید می‌کند. به زبان دیگر، حضور انواع چهارگانه‌ی دینی در فضای فراغتی (فضایی که ماهیتا خصلتی ناسوتی دارد و جدا از امر قدسی و لاهوتی تعریف می‌شود) می‌تواند مصداقی دیگر از عمومی‌سازی دین و تقدس‌زدایی از امر مقدس به حساب آید که ذاکری (۱۳۹۹) و شریعتی و ذاکری (۱۳۹۴) به تفصیل تشریح کرده‌اند. همچنین باید بیان داشت که پیش از این، اسلامی و ذکایی (۱۳۹۹) نشان داده‌اند که در باب مناسبت اربعین، گفتمانی که بیشترین قدرت را در بازنمایی میان صفحات رسانه‌های مکتوب ایران به خود اختصاص می‌دهد، گفتمانی است که حول «هویت»، «اقتدار» و «شکوه» شیعیان تعریف می‌شود. حضور پررنگ «دین هویتی» در فضای فراغتی، از جنبه‌ای دیگر، این یافته‌ی آن‌ها را تایید و تکمیل می‌کند.

پیشتر از این، در مطالعات خارج از ایران، کانفورتی^۱ (۲۰۱۲) نقش مراسم‌های دینی، عناصر سنتی و روزهای مقدس یهودی را در شکل‌گیری و تداوم هویت ملی‌گرایی یهودی (صهیونیسم) نشان داده است. جادن^۲ (۲۰۱۲) نیز نقش جشن‌های سالگرد ۱۹۱۰ شیلی در شکل‌گیری و بازتولید گفتمانی از هویت ملی را بررسی کرده است. همچنین گیلبرت^۳ (۲۰۱۵) نقش مناسک جمعی در تقویت هویت، ایدئولوژی و عمل گروه‌های راست‌گرای روسیه و کاپرالسکی^۴ (۲۰۱۲) تاثیر آئین‌ها و مناسک یادآوری را در شکل‌گیری و تقویت نوعی از هویت ملی-قومی رومانیایی نشان داده است. اثر پیش‌رو، از این حیث، با استخراج «دین هویتی» در دو ساحت «محلّی» و «ملّی» که با گفتمان هویتی حاکمیت ایران همراستا است، موید پژوهش‌های یادشده است؛ و با تمرکز بر فضای عمومی-فراغتی کشورمان، به تکمیل مطالعات پیشین در این حوزه کمک می‌کند.

تاکید بر حضور مادی ساحت‌های چهارگانه دین در فضای عمومی پارک‌های سطح شهر مشهد، به خصوص ساحت «هویتی» «احکامی» و «عبادی» را می‌توان در راستای مباحث اسمیت^۵ (۲۰۰۳) در باب استفاده از عناصر دینی در خلق و تثبیت هویت ملی مطلوب حاکمان در دوران مدرن، فهم کرد. همانطور که اسمیت (۲۰۰۳) بیان می‌دارد، پس از ایجاد یک هویت جمعی و ملی، عناصر دینی و فرهنگی می‌توانند به عنوان ضامن و راهنمای آن هویت در نظر گرفته شوند و نخبگان قدرت از آنها برای تثبیت و حفظ میراث خاطرات، اسطوره‌ها، ارزشها و سنت‌هایی که الگوی آن هویت جمعی را تشکیل می‌دهند، استفاده کنند، و از این طریق، بقای قدرت خودشان

1. Conforti

2. Tjaden

3. Gilbert

4. Kapralski

5. Smith

را تداوم بخشند. درواقع «علامت‌های دینی» به طور کلی، و علامت‌های «دین‌هویی» به طور خاص باید بخشی از مکان‌ها و عناصر نمادینی دانسته شود که در نگاه میژتال^۱ (۲۰۰۳) افراد جامعه در تعامل با آنها گذشته، تاریخ و هویت خود را می‌خوانند، آن را مجدداً کشف و «یادآوری» می‌کنند و از این طریق حافظه جمعی خویش را شکل می‌دهند و تداوم می‌بخشند. بروز و ظهور جنبه‌های مختلف دین (احکامی، هویتی، عبادی و اخلاقی) در قالب علائم بصری و فضایی در فضای عمومی-فراغتی، را می‌توان خرج کردن از سرمایه نمادینی است که در بعد از انقلاب اسلامی در دست حاکمیت افتاد و نهاد سیاست از آن زمان به بعد، در تلاش است تا با استفاده از آن سرمایه دینی، سوژه مطلوب خود با هویتی ویژه، یعنی انسان «مومن» و همزمان «انقلابی» را در حوزه عمومی بر ساخت کند. این همان کاری است که هابزباوم (۲۰۰۰) آن را ابداع و گسترش سنت به مثابه ابزاری برای انسجام اجتماعی، معنابخشی به شرایط، و انطباق با آن با هدف تثبیت هویتی که مشروعیت نظام سیاسی را حفظ می‌کند، به حساب می‌آورد.

۵. نتیجه‌گیری

در این مطالعه، با تمرکز بر عناصر مادی و فضایی حاضر در بوستان‌های شهری (به مثابه نمودی از فضای عمومی و فراغتی)، معانی دینی بازنمایی شده در آنها استخراج و در چهار دسته «احکامی»، «هویتی»، «عبادی» و «اخلاقی» دسته‌بندی شدند؛ و در این راستا، ردپای سیاست‌فضا و کنشگری قدرت مسلط مورد بحث قرار گرفت. پیشنهاد می‌شود که در مطالعات آینده در این موضوع، تغییرات فضایی دوره‌ای، بازه‌ای و موقتی که در چنین محیط‌هایی به مناسبت ایام خاص دینی و سیاسی (شهادت یا ولادت معصومین، ماه رمضان، دهه فجر و ...) رخ می‌دهند، مورد توجه قرار بگیرند. همچنین، نیاز است که فارغ از پارکها و بوستان‌ها، دیگر مصادیق حوزه عمومی و عرصه‌های فراغتی، همچون کافه‌ها، سینماها، مراکز خرید و ... نیز از این حیث مورد بررسی و مطالعه محققان قرار بگیرند. لازم به ذکر است که تاکید این مطالعه بر تحلیل محتوای علائم دینی فضایی بوده است؛ پیشنهاد می‌شود که در مطالعات آینده، فارغ از بررسی صرف این علائم، واکنش‌ها، تفهم‌ها و نحوه تعاملات کنشگران، به مثابه مصرف‌کنندگان فضای شهری و مخاطبان این علائم، مورد توجه قرار بگیرد.

^۱. Misztal

کتاب نامه

۱. اسلامی، ر.، و ذکایی، م. (۱۳۹۹). بازنمایی رسانه‌ای مناسک زیارت اربعین در ایران؛ سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۶. *تحقیقات فرهنگی ایران*، (۵۰)، ۱-۳۶.
۲. باقری، ح.، و حمزه‌نژاد، م. (۱۳۹۴). ارتقای هویت ورودی ایستگاه‌های متروی شهر تهران با بهره‌گیری از نشانه‌شناسی فرهنگی. *هویت شهر*، ۹، ۲۲-۲۹.
۳. بشیریه، ح. (۱۳۸۲). *جامعه‌شناسی سیاسی*. تهران: نشر نی.
۴. تانکس، (۱۳۹۴). *فضا، شهر و نظریه‌های اجتماعی: مناسبات اجتماعی و شکل‌های شهری*. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
۵. حسینی میان‌رودی، ن.، ماجدی، ح.، سعیده زرآبادی، ز.، و زیاری، ی. (۱۳۹۸). بررسی تطبیقی میزان خاطره‌انگیزی فضاهای شهری با استفاده از الگوهای نشانه‌شناختی؛ مورد مطالعاتی: میدان‌های آزادی و حسن‌آباد. *معماری و شهرسازی آرمان‌شهر*، ۱۲، ۲۹.
۶. حسینی، ع.، و صابری، ع. (۱۴۰۲). تحلیل نقش فضاهای عمومی در ارتقای سرزندگی محلات شهری (مورد مطالعه: محله بنسنگان شهر یاسوج). *جغرافیا و توسعه فضایی شهری*، ۱۰ (۱)، ۱۷۵-۱۹۸.
۷. خاک‌زند، م.، و قربان‌زاده، د. (۱۳۹۵). نگاهی پدیدارشناسانه به طراحی مناظر مقدس شهری. *پژوهش‌های منظر شهر*، ۳ (۵).
۸. ذاکری، ع. (۱۳۹۹). در نسبت امر قدسی و اخلاق در جامعه پساانقلابی؛ قدسی تقدس‌زدایی‌شده. *فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۱۶ (۸)، ۸۲-۱۰۸.
۹. ژلنیتس، آ. (۱۳۹۵). *فضا و نظریه اجتماعی* (آ. ترکمه، مترجم). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۰. شریعتی، س.، و ذاکری، آ. (۱۳۹۴). *موقعیت دین در جامعه ایران: قدسی تقدس‌زدایی‌شده*. در گزارش وضعیت اجتماعی کشور. تهران: پژوهشکده مطالعات اجتماعی و فرهنگی وزارت علوم.
۱۱. شریعتی، س.، و سروش‌فر، ز. (۱۳۹۶). بررسی سیاست زمانی حاکم بر تقویم ایران در سال‌های پس از انقلاب اسلامی. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۶ (۱)، ۶۷-۸۹.
۱۲. فلیک، ا. (۱۳۹۴). *درآمدی بر تحقیق کیفی*. تهران: نشر نی.
۱۳. فولادیان، م.، واعظ‌موسوی، س.، و عرفانیان خدیوی، ن. (۱۴۰۰). *صد سال سوگ و سرور: بازنمایی آیین‌های دینی سوگوارانه و شادمانه در مطبوعات سده اخیر تهران (۱۳۰۰-۱۳۹۹)*. تهران: نشر شهر.
۱۴. کامران، ا. (۱۳۸۶). نشانه‌شناسی تبلیغات شهری در ایران (با تأکید بر بیلبردهای سطح شهر تهران). *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۳ (۸).
۱۵. کامران، ا. (۱۳۹۲). نشانه‌های بارتی؛ به‌کارگیری رهیافت نشانه‌شناسی بارت در تحلیل عکس. *سوره اندیشه*، (۶۸-۶۹)، ۲۳۴-۲۳۸.
۱۶. لشگری‌نفرشی، ا.، رضایی، م.، و کاویان‌پور، گ. (۱۳۹۶). تبیین نظری کارکردهای قدرت سیاسی در فضای شهری. *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، ۳۲ (۲)، ۵۲-۶۶.
۱۷. منفرد، ن.، حق‌بین، ف.، و ساسانی، ف. (۱۳۹۷). معناپردازی رنگ در آگهی‌نماهای بهار فاطمی شهر تهران. *پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی*، ۱ (۱۶)، ۲۰-۲۱.

۱۸. همتی، ش. ا.، بمانیان، م.، و کاملی، م. (۱۳۹۶). جایگاه ذکر در طراحی عناصر زیباسازی شهری؛ نمونه موردی: شهر قم. مدیریت شهری، ۱۶ (۳)، پیاپی (۴۸).
۱۹. خبرگزاری دانشجو. (۱۳۹۸). آیت الله علم الهدی: دشمنان مشهد را دهکده‌ای تصور می‌کنند که من کدخدای آن هستم / با موسیقی مشکلی ندارم ولی کنسرت موسیقی نیست. بازیابی شده از: <https://snn.ir/fa/news/810502>
۲۰. خبرگزاری صدا و سیما. (۱۳۹۷، ۲ مرداد). تولیت آستان قدس رضوی: سالانه ۲۸ میلیون نفر زائر حرم علی بن موسی الرضا (ع) هستند. بازیابی شده از: <https://www.iribnews.ir/009AOG>
۲۱. خبرگزاری مهر. (۱۳۹۴، ۵ خرداد). مشهد مقدس سالانه میزبان ۲۵ میلیون زائر و گردشگر است. بازیابی شده از: <https://mehrnews.com/xvv68>
۲۲. دنیای اقتصاد. (۱۴۰۱). علم الهدی: مشهد گردشگر و شهروند ندارد، زائر و مجاور دارد. بازیابی شده از: <https://donya-e-eqtesad.com/fa/tiny/news-3900173>
۲۳. شهرآرانیوز. (۱۴۰۱، ۱۸ خرداد). مشهد سالانه میزبان سی میلیون زائر است. بازیابی شده از: <https://shrr.ir/000T3p>
۲۴. همشهری آنلاین. (۱۳۹۵). مخالفت آیت الله علم الهدی با کنسرت و گردشگری در مشهد؛ اینجا شهر عیاشی نیست. بازیابی شده از: <https://hamshahrionline.ir/x4VQQ>
25. Abrahamian, E. (2017). *A history of modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
26. Adami, E. (2020). Shaping public spaces from below: The vernacular semiotics of Leeds Kirkgate Market. *Social Semiotics*, 30(1), 89–113.
27. Alexander, J. C. (2006). Global civil society. *Theory, Culture & Society*, 23(2–3), 521–524.
28. Bartmański, D., & Alexander, J. C. (2012). Introduction: Materiality and meaning in social life: Toward an iconic turn in cultural sociology. In J. C. Alexander, D. Bartmański, & B. Giesen (Eds.), *Iconic power: Materiality and meaning in social life* (pp. 1–12). New York, NY: Palgrave Macmillan.
29. Conforti, Y. (2012). Zionist awareness of the Jewish past: Inventing tradition or renewing the ethnic past? *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 12(1), 125–145.
30. Eshaghi, P. (2015). To capture a cherished past: Pilgrimage photography at Imam Riza's shrine, Iran. *Middle East Journal of Culture and Communication*, 8(2–3), 282–306.
31. Gilbert, G. (2015). Rightist ritual, memory and identity commemoration in late imperial Russia. *Revolutionary Russia*, 28(1), 22–47.
32. Goonewardena, K., Kipfer, S., Milgrom, R., & Schmid, C. (Eds.). (2008). *Space, difference, everyday life: Reading Henri Lefebvre*. New York, NY: Routledge.
33. Habermas, J. (1991). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger, Trans.). Cambridge, MA: MIT Press.
34. Hooglund, E., & Royce, W. (1985). The Shi'i clergy of Iran and the conception of an Islamic state. *State, Culture, and Society*, 1(3), 102–117.
35. Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Eds.). (2000). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
36. Jeon, H. Y., & Jeon, J. Y. (2012). A comparative study of branding cities through semiotic analyses of the official websites of Seoul, Tokyo and Beijing. *Culture of communication / Communication of culture*, 975–997. ISBN: 978-84-9749-522-6
37. Kapralski, S. (2012). Symbols and rituals in the mobilisation of the Romani national ideal. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 12(1), 33–51.
38. Khalaji, M. (2011). Iran's regime of religion. *Journal of International Affairs*, 64(2), 131–147.
39. Knott, K., Krech, V., & Meyer, B. (2016). Iconic religion in urban space. *Material Religion*, 12(2), 123–136.
40. Krzyżanowska, N. (2016). The discourse of counter-monuments: Semiotics of material commemoration in contemporary urban spaces. *Social Semiotics*, 26(5), 465–485.
41. Misztal, B. A. (2003). *Theories of social remembering*. Maidenhead, England: Open University Press.
42. Schreier, M. (2012). *Qualitative content analysis in practice*. London, England: Sage Publications.

43. Smith, A. D. (2003). *Chosen peoples: Sacred sources of national identity*. New York, NY: Oxford University Press.
44. Tjaden, J. (2012). The (re-)construction of 'national identity' through selective memory and mass ritual discourse: The Chilean centenary, 1910. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 12(1), 52–73.
45. Yao, Y., & Zhuo, Y. (2018). A multimodal discourse analysis of the promotional video of Hangzhou. *English Language Teaching*, 11(10), 121–131.